

ДУШКО Р. КУЗОВИЋ¹
FACULTY OF ARCHITECTURE, DESIGN AND FINE ARTS
GIRNE AMERICAN UNIVERSITY, CYPRUS

УРБАНИ РАЗВОЈ ЦИВИЛНЕ ВАРОШИ УЖИЦЕ ОД XV ДО XVII ВЕКА

САЖЕТАК. Ужице је у периоду од XIV и XVII века доживело свој највећи успон. Заједно са Београдом и Сарајевом постало је један од три најважнија града на западном Балкану. О кретању броја становника у насељу током XV и XVI века говоре турски пописи. Почетком XVI века Ужице је подељено на муслимански и хришћански део. Године 1472. насеље је имало 64 домаћинства организованих у две махале. Године 1576. Ужице је нарасло на 634 домаћинства у 17 махала. О Ужицу у XVII веку говоре путописи Хаџи Калфе и Евлије Челебије. Челебија бележи да у граду има 4800 кућа, 1440 радњи, 11 ханова, 100 воденица и 11 школа. У периоду од XV до XVII века град је формирао све карактеристике оријенталног насеља: неправилне улице, функционалну поделу на стамбене махале и пословни центар, махале организоване око верских објеката, јединицу суседства махалу а не улицу, органску форму саобраћајне мреже.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Ужице, урбанизам у Србији, оријентални град, градови у Србији XVI и XVII века.

¹ dkuzovic@gmail.com

Рад је примљен 21. јануара 2016, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 22. августа 2016.

УВОД

Ужице је један од најважнијих средишта југозападне Србије. Континуитет развоја цивилног насеља може се пратити од XV века, када је на простору садашње главне улице саграђено неколико објеката. Од тада до данас, град бележи сталан, држи или спорији, развој. Такође, културни, административни и финансијски утицај који град има на простор југозападне Србије је велики. Евидентан је утицај Ужица на простор источне Босне и северне Црне Горе, кроз економски и образовни ниво, је огроман. Стога, познавање насеља, које има сложени утицај на своју околину, и коме гравитира преко пола милиона становника је од пресудне важности.

Урбанистички развој Ужица од XV века до XVII века је био изузетно динамичан. О томе сведоче сачувани документи: пописи, путописи и друге белешке. О кретању броја становника најинформативније податке дају турски катастарски пописи начињени током XV и XVI века који су преведени на српски језик. О граду у XVII веку за сада највише података дају описи путописаца Хаџи Калфе (прва половина XVII века) и Евлије Челебије (1664. године). Тек од 1737. године настају прве геодетске карте. Организација и урбана структура Ужица је веома мало позната у периоду отоманске окупације. Задатак овог рада је да на основу расположивих пописа реконструише цивилну варош Ужице у периоду од XV до краја XVII века.

ДОКУМЕНТАЦИЈА

УЖИЦЕ У XV ВЕКУ

Ужице је пало под турску окупацију најкасније 1459. године. (Зиројевић, 1973, стр. 41–47) Најпре је припадало Смедеревском санџаку а 1521. године седиште санџака је пребачено у Београд. Прве до сада познате податке о цивилном насељу Ужицу у XV веку даје турски попис из 1476. године.

Дешљни њојис смедеревској санџака из 1476. њодине

Према овом попису Ужице се бележи као „село” односно „зеамет Ужице, припада Брвенику, у посједу Ибрахим-бега Сербеваба Махмуд-паше”. Даље у истом тексту, село Ужице има „домова 63, удовица 1, млинова раје 2, оба раде цијелу годину, а један шест мјесеци, један је у близини тврђаве Ужице...хаса млин 1, хаса ливада 1... приход 3723 (акчи)”.

Према истом попису у оквиру истог зеамета село Пожега има „домова 91, удовица 1, млинова раје 2, раде цијелу годину... приход 13710.” Међу пописаним домовима нема муслимана већ су сви хришћани (64 хришћанска домаћинства). (Аличич, 1984а, стр. 258–259)

У овом попису бележи се у нахији Островица и „село Чачак, са земљиштем манастира калуђера... домова 10. Приход 585 (акчи).” (Аличич, 1984а, стр. 230)

УЖИЦЕ У XVI ВЕКУ

Током XVI века пописи Ужица су начињени 1516, након тога 1523, 1525, 1528, затим после 1528. године (овај попис није датиран али је према објашњењу аутора начињен између 1528. и 1559. године), попис из 1559/60. и 1572. године.

Детаљни попис смеђевској санџака из 1516. године

Према овом попису Ужице се води као „Нахија Ужице у ливи Смеђевево. Тимар Јована Хрњића Курџа, сина Махмуда и Ахмеда, сина Курџа само Ужице”. У овом попису већ се појављују два дела насеља подељена према конфесионалној припадности: џемат муслимана и џемат хришћана. У џемату муслимана је пописано 168 домова који су подељени у два махале: Махала Месџида Мири са 97 домова и Махала Мехмеда са 77 домова. Од делатности које обавља муслиманско становништво евидентиране су: сарач (седлар), дебаг (кожар), хаџаф (папучар), хајат (кројач), касап (месар), неџар (тесар и зидар), бакал (посластичар), сабак, млинар, хадад (ковач). Као бројнији занати забележени су: сарачи 9, дебак 9, бенак 5, хаџаф 5, хајат 5 итд. Од осталих занимања у насељу се бележи муџезин, наиб и имам.

У џемату хришћана се налази „домова 95, нежењених 27, удовица 16, баштина 12, млинова раје 5, раде цијелу годину, ваљалица 1, хаса ливада 1, хаса млинова 1...приход 14786 (акчи)” (Аличич, 1984а, стр. 343–345).

У истом попису године 1516. године село Пожега има „*домова 101, неожењених 22, муслимана 12, удовица 2...приход 11500 (акчи)*” (Аличкић, 1984а, стр. 345–347).

Сумарни попис смедеревској санџака из 1523. године

Према овом попису Ужице припада нахији Островица, води се као „*Зеамет Ибрахима Ђехаје Јахјабега. Само Ужице. У њему се одржава пазар. Приход 15806 (акчи)*” (Аличкић, 1984д, стр. 10).

Сумарни попис смедеревској санџака из 1525. године

Према овом попису насеље се води као „*Нахија Ужице у ливи Смедеревској*”. Даље се бележи: „*Само Ужице, у њему одржава пазар. Одржава се на два мјеста. Џемаи муслимана који су касније дошли и настанили се у околици сјоменуше њврђаве. Неки живе од заната а неки живе од пољопривреде.*”

Овај попис бележи следеће махале:

Махала часне џамије сулџана (особа 52),

Махала џамије Хаџи-Мухамеда (особа 81),

Махала месџида Мехмеда-сина Хамаџије (нефера 50),

Махала месџида Ибрахима (особа 51),

Махала Шаги војводе Бали (особа 60),

Џемаи кришћана (домова 33, неожењених 15, даштина 35).

Приход укупан износи 21000 акчи. Порез на млинове је дат сумарно тако да се не зна колико је млинова било у насељу. У овом попису, поред заната наведених у претходном попису (сарач, седлар, кожар, папучар, кројач, ковач, месар, тесар, зидар, посластичар, саџак, млинар) се појављују и нови занати: чизмеџија (чизмар), чурекџија, кројач, одунџија (дрвар), кечаџија (сукнар), ескиџија (старетинар), хелвеџија, сакракџи (грнчар), терџија (кројач), дулгер (тесар, зидар), ипетуџа (вероватно се мисли на онога који обрађује свилу), мердан (колор), иргат (помоћни радник у грађевинарству), бозаџија, кираџија, налбант (поткивач коња), дугменџија, самарџија, пашмакџи (израђује лагану обућу) и тако даље.

Већи број занатлија је груписан у следећим махалама: *Махала часне џамије сулџана* (3 папучије, 2 дебага, 2 кројача, 1 чурекџија, 1 млинар, 1 одунџија, 2 иргата, 1 халвеџија, 1 чизмеџија, 1 неџар,

1 халач), *Махала месџида Хаџи Мухамеда* (2 млинара, 1 ћурекџија, 11 дебага, 2 чизмеџије, 1 халвеџија, 1 бакал, 4 сарача, 3 лиџами итд.), *Махала месџида Ибрахима* (8 дебага, 5 ћурекџија, 8 сакрагџија, 7 чизмеџија итд.), *Махала џамије Хаџи Мухамеда* (11 папуџија, 4 чизмеџије, 11 дебага, 7 дулгера итд.), *Махала Шаги војводе Бали* (14 дебага, 4 кројача, 4 пашмакчи итд.). (Аличић, 1984а, стр. 479–485)

У истом попису се бележи „Закон о шврђави Ужице” у коме су прописане накнаде које узима власт на житарице, домаће животиње, животињске коже, зејтин, пиринач, сир, железно итд. (Аличић, 1984а, стр. 479–485)

Поименични ѱојис влаха из 1528. ѱодине

Према овом попису се не евидентира само Ужице али се појављује Чачак који се бележи на следећи начин „*село Чачак, у њему се одржава ѱазар, ѱриѱада Пожеѱи*”. У њему се пописује укупно домова 22, табија 13, муслимана 19, табија 9, удовица 1, баштина 3, ратаја 2, табија 1 (Аличић, 1984б, стр. 156–157).

Дейални ѱојис санџака Смедерево ѱосле 1528. ѱодине

Према овом попису Ужице се води као „*Нахија Ужице, ѱриѱада ливи Смедерево. Сама касабда Ужице. У њему се одржава ѱазар, одржава се на два мијестѱа.*“, У њему се пописују следеће махале:

Махала царске џамије (особа 55, домова 52, спахија 2, имам и хатиб 1),

Махала џамије Хаџи Мехмеда (особа 81, имам 1, домова 48, спахија 2),

Махала месџида Махмуда (особа 45),

Махала месџида Шаги Војводе (особа 41, имама 1),

Махала месџида Мехмеда, сина Хамамџије (особа –, имам 1, мујезин 1, домова 86),

Махала месџида Хаџи Мураѱа (особа 76, имам 1),

Махала месџида Синан Челедије (особа 92, имам 1, мујезин 1),

Махала Русѱема Војводе (особа 49),

Џемаѱ хришћана самоѱ Ужица (баштина муслимана 18, баштина хришћана 8, домова 46).

Укупан приход 21000 акчи. Од заната су пописани табак, столар, дебаг, писар, сарач, сапунџија, кројач, сакракџија, дунђер, бербер, самарџија.

Заступљеност занатлија: *Махала царске Цамије* (8 табака, 2 сарача, 1 столар, 1 писар), *Махала цамије Хаџи Мехмеда* (1 сарач), *Махала месџида Махмуда* (1 бербер, 1 табак), *Махала месџида Мехмеда* (нејасно пописано), док *Махала месџида Шаги војводе* и *Махала месџида Синан Челедије* немају занатлије. У попису се бележи да су млинови запуштени и да је њима вршен промет (за 100 ачки) и касније након поправке закуп на годишњи износ од 30 акчи. Пописано је 11 млинова од којих 7 ради целу а 4 раде пола године. Млин ваљарица има 6. (Аличић, 1984б, стр. 348–356)

Дешаљни ѿојис санџака Смедерево из 1559/60. године

Према овом попису „каза Ужице ѿриџада ливи Смедерево” (Аличић, 1984в, стр. 43–53). Само Ужице има следеће махале:

Махала цамије сулџана Бајезида – био помилован и опроштен (имам 1, мујезин 1, домова 36, нежењених 4),

Махала месџида Ахмачић Мухамеда (имам 2, мујезин 2, домова 78, нежењених 3),

Махала месџида Хаџимураџа (имам 1, мујезин 1, домова 42, нежењених 5),

Махала цамије Хаџимехмеда (домова 88, имам 1, хатиб 1, мујезин 1, нежењених 3),

Махала Хаџиферхаџа (хатиб 1, домова 43, имам 1, мујезин 1),

Махала цамије ѿокојној Шаги-војводе (имам 1, хатиб 1, мујезин 1, домова 30),

Махала месџида Хусејина огадаше (имам 1, мујезин 1, домова 66, нежењених 3),

Махала цамије Синан-Челедије (хатиб 1, домова 53, нежењених 1),

Махала месџида Бегрудина (имам 1, мујезин 1, домова 69),

Махала месџида ѿокојној Русџема војводе Миралаја (имам 1, мујезин 1, домова 69, нежењених 12),

Цемаџ хришћана вароши тврђаве Ужице (хришћанских домова 32, нежењених 18, чифлука 12),

Цемаї̄ њосадника њврђаве Ужице (диздар 1, њехаја 1, хатиб 1, имам 1, мујезин 1, сербуљак 2, особа 37).

Пописано је млинова који раде целу годину има 44, млинова 5 који плаћају 15 акчи, млинова ступа 25. Од тржне таксе, пореза на панађур, свадбарина, порез на труд и дрварина 36948 акчи. Записано је да поједини домови имају извесне олакшице по основу делатности коју обављају за потребе тврђаве.

„Они што опслужују тврђаву Ужице а станују у вароши. Након што потпуно плате шеријатске и законске порезе потпуно су ослобођени од свих ванредних, законских и обичајних пореза. А као накнаду за то обавезни су одржавати и поправљати тврђаву Ужице.”

Према заступљености заната *Махала џамије сулаї̄ана Бајезида* (по једног ковача, кројача, казанџију, кешгера, табака, челенгера, музедуз, пекар, клесар, иргат, кажгер), *Махала месџида Ахмаџић Мухамеда* (11 табака, 1 халвенџија, 1 казанџија, 2 кројача, 4 клесара, 2 сарача итд.), *Махала Месџида Хаџимураї̄ша* (25 табака, 4 кројача, 1 халвеџија, 1 халач), *Махала џамије Хаџимехмеда* (16 табака, 5 ковача, 3 кројача, 2 клесара, 2 столара итд.), *Махала Хаџиферхаї̄ша* (4 табака, 1 ковач), *Махала џамије њокојної̄ Шаџи војводе* (6 табака, 2 кројача, 1 сарач), *Махала месџида Хусејина Оџадаше* (нема ни једног занатлију), *Махала џамије Синан-Челедије* (1 кројач), *Махала месџида Бедрудина* (9 табака, 2 кројача, 2 столара), *Махала месџида њокојної̄ Русї̄ема војводе*, *Миралаја* (7 кројача, 3 музедуза, 3 челенгера, 12 табака итд.).

Деї̄аљан њої̄ис Смедеревскої̄ санџака из 1572. њодине

Према овом попису Ужице се евидентира као „каза Ужице и ливи Смедерево, само Ужице” (Аличић, 1984в, стр. 265–275). У попису су евидентиране следеће махале:

Махала џамије њокојної̄ и њрошї̄еної̄ сулї̄ана Бајезид-хана (имам 12, домова 33)

Махала месџида шејха Џунџије (домова 6)

Махала месџида Хамамџи Заде (имам 1, мујезин 1, домова 56)

Махала Хаџи Курџ-аї̄е (имам 1, мујезин 1, домова 46)

Махала џамије Хаџи Мехмеда (имам 1, мујезин 1, домова 50)

Махала Мусї̄афаї̄е (имам 1, мујезин 1, домова 54)

Махала Хаџи Ферхаї̄ша (имам 1, мујезин 1, домова 50)

Махала џамије њокојној Шаги Војводе (хатиџ 1, имам 1, мујезин 1, домова 31)

Махала месџида Хусејна Огаџаше (имам 1, мујезин 1, домова 68)

Махала џамије Синан – Челеџије (домова 32)

Махала месџида Мансура (имам 1, домова 29)

Махала месџида Бегрегина (имам 1, мујезин 2, домова 27)

Махала џамије Алије Војводе, издвојена из махале Бедредина (имам 1, хатиџ 1, мујезин 1, домова 27)

Махала месџида Хаџи Гаџија, издвојена из махале месџида Бедредина (имам 1, домова 34)

Махала месџида њокојној Русџема војводе, Миралаја (имам 1, хатиџ 1, домова 38)

Махала месџида Али Хаџе, имам, издвојена из махале наведеног Рустема (имам 1, мујезин 1, домова 18)

Џемаџ њосаџника џврђаве Ужице (имам 1, њеџаја 1, војника 18)

Џемаџ хришћана у вароши Ужице (домова 44, баштина 27)

Укупан приход 43619 акчи.

У погледу броја становника, посматрајући податке наведене у попису, број домова у муслиманском делу насеља износи 599 а у хришћанском делу 44, укупан број домаћинстава је 643.

Од заната у насељу су пописани: мухзир, зергер (златар), кројач, ковач, дебаг (кожар), сапунџија, кечеџија, њурчија, трговац, кеменгер, иргат, хаџад, сенгтраш, укуфеџи, дурудгер, самарџија, мумијан, телал, фераш, мујтап, неџар, хаџаз, кешгер, халач, бакал, музедуз (чизмар), сербуљук. неке од махала имају веома мало занатлија док неке махале имају скоро искључиво занатлије.

Највећи број занатлија је насељен у *Махала џамије хаџи Мехмеџа* има само једног пописаног занатлију – дебага, *Махала Мусџаф аџе* (од 54 дома има 28 занатлија и то претежно мујтап и дебаг), *Махала месџида Хамаџи џаџе* (од 56 домова има 41 занатлије и то скоро свих заната који постоје у насељу) и *Махали џамије сулџана Бајеџиг-хана* (од 33 дома 8 занатлија и то златар-кројач-ковач-дебаг). За разлику од претходно наведених махала са великим бројем занатлија, *Махала Курџ-аџе* (од 46 домова има 4 дебага), *Махала*

Хаџи ферхаџа (од 50 домова има 9 занатлија), *Махала џамије Шаги војводе*, *Махала џамије Синан-Челедије*, *Махала месџида Бедрегина* и *Махала месџида Хаџи Газија* немају ни једног занатлију.

Пописана су 52 млина и 27 ступа. У попису је забележено да хришћани који станују у вароши споменуте тврђаве поправљају и одржавају поменуту тврђаву и све док обављају своју службу као накнада за то ослобођени су свих законских и ванредних намета (Аличкић, 1984в, стр. 265–275).

Према истом попису из 1572. године „сама *Пожеџа*” припада кади-луку Чачак. У њој су пописани муслимани (хатиб 1, муџезин 1, домова 42) и џемат хришћана споменуте касабе (мартолоса 1, домова 45, чифлука 8, полуцифлука 2, баштина 45). (Аличкић, 1984в, стр. 214–215)

УЖИЦЕ У XVII ВЕКУ

У овом периоду записи говоре да се градско насеље развијало у равници у непосредној близини тврђаве, на данашњем простору од Царине до Теразија.

Географ Хаџи Калфа (прва половина XVII века) Ужице назива „велика касаба” (Новаковић, 1892, стр. 45).

Евлија Челедија је у Ужицу боравио у првој половини 1664. године. Након описа војног дела града аутор даје подробен опис цивилног дела Ужица који назива „шехер”. Каже да се налази на удаљености од 2000 корака (или 1200–1400 метара) од тврђаве, вероватно неизграђен појас наведене ширине. Тај појас се јавља и на картама аустријских инжењера начињеним 1737. године, 67 година касније. Локацију насеља одређује „... у пространој равници...” и мало даље у тексту наводи „... окићене са обје стране реке Бетиње...”. У погледу броја кућа Евлија Челедија наводи:

„...има свега четири хиљаде и осам стотина кућа, које су већином оџаци покривени шиндром и ћеремитом, јер ту има много по-сједника зијамета и оџака.” У истом пасусу мало раније наводи „... са тврдо зиданим кућама, приземним и на спрат” (Челеби, 1973, стр. 382; Познаноновић, 1980, стр. 111–131).

Описујући насеље Челеби наводи „Постоје три махале хришћанске раје, која плаћа харач, и једна јеврејска махала.” Наводи да у граду постоји 34 џамије и 29 махалских месџида. Помиње и муса-

лу која се налазила поред реке (вероватно у делу званом Међај). Унутра се налазио парк са разним врстама биљака. Наводи да у граду има 11 основних школа, 10 текија, 2 јавна купатила. У Доњој чаршији наводи камени караван-сарај Коџа Мустафа паше: „То је камена задужбина која може да прими неколико хиљада људи и коња.” У граду има 11 ханова за конак трговаца. У чаршији наводи да има 1140 „уредних и чврстих” дућана, један камени безистан и пет кафана. У погледу броја мостова наводи да у граду постоје три дрвена и три камена моста од којих је један (Мухамед агин) саграђен 1627. године. На реци, између мостова наводи да постоји преко стотину воденица за млевење жита. Око града се налази 1060 излетишта. Описујући комуналну опремљеност Челеби наводи да су улице поплочане а варош чиста а велики број извора пијаће воде окружују насеље.

ДИСКУСИЈА

О вароши Ужицу у XV веку постоји веома мало података. Најважнији документ је свакако попис из 1476. године који представља детаљан извештај о становницима и статусу насеља.

Према попису из 1476. године цивилни део насеља Ужица се води као село уз тврђаву које има 64 домаћинства и два млина („домова 63, удовица 1, млинова раје 2...”). Највероватније у том тренутку насеље су сачињавало 64 објекта. Међу пописанима нема муслимана већ су сви хришћани. Зона у којој су се налазили пописани објекти је равница између два потока дуж пута који је кроз котлину од брда Доварје водио ка тврђави.

О вароши Ужицу у XVI веку се доста сазнаје на основу турских катастарских пописа. Током XVI века обављено је 5 пописа у насељу: 1476, 1516, 1523, 1525, 1528, 1559/60. и 1572. године. Они генерално говоре о великој експанзији броја становника муслиманске вероисповести, затим занатлија и пад броја хришћанских становника. Крајем XV века варош Ужице је имало приближно 64 хришћанска и 3 муслиманска домаћинства. Већ у другој деценији XVI века Ужице је имало око 168 муслиманских (организованих у две махале) и 138 хришћанских домаћинстава (организованих у једном џемату). Крај XVI века у Ужицу је затекао 599 муслиманских домаћинстава (организованих у 16 махала и 1 џемату) и 44 хришћанска (и даље у 1 џемату).

У попису из 1516. године се у насељу појављују два џемата: џемат муслимана и џемат хришћана. Џемат муслимана је подељен у две махале са по 97 и 77 домова и укупно броји 168 домаћинстава док је џемат хришћана у једној целини и садржи око 138 домаћинстава („домова 95, неожењених 27, удовица 16, баштина 12, млинова раје 5, ...”). Према овом попису (који је начињен 40 година након пописа из 1476. године када је насеље било село са 64 домаћинства), налазимо да је насеље нарасло на укупно 306 домаћинстава, што хришћанских што муслиманских. У насељу постоји велики број занатлија (око 43) који су пописани што наводи на закључак да је већ формирана чаршија са приближно истим бројем објеката. Према подацима из овог пописа могуће је претпоставити да је у том тренутку цивилно насеље Ужице имало око 306 објеката за становање распоређених у три махале (две муслиманске и једну хришћанску) и око 43 објекта у чаршији. Зона у којој су се налазили наведени објекти наставља да проширује простор који су раније запосели објекти према попису из 1476. године.

Према попису из 1525. године цивилни део Ужица је организован у 5 муслиманских махала и 1 џемат хришћана. Укупан број домова у муслиманском делу вароши износи 294 а број хришћанских домова износи 33 са још 15 неожењених и баштина 35. Укупан број домова у насељу износи 342 што чини повећање у односу на претходни попис за 21 домаћинство. Приметно је повећање број муслиманских и скоро у истом броју смањење хришћанских домаћинстава. У претходном попису однос муслиманских: хришћанских домаћинстава је био 168 : 138 док је у овом попису тај однос 294 : 33. Број хришћанских домаћинстава је смањен за 105 док је број муслиманских повећан за 144. Муслимански део насеља је организован у пет махала, уместо дотадашњих две. Махале су окупљене око две џамије и два, вероватно три, месџида.

Насеље је у периоду од 1516. до 1525. године добило све елементе оријенталног града: стамбени део организован у махале, верске објекте и адекватну структуру заната довољно бројну да формира градску чаршију. У овом попису се, поред заната из претходног пописа, појављују и нови занати. Број занатлија се повећао као и дијапазон заната који су се обављали у граду. Према претежној делатности која се обавља у насељу приметан је велики број дебага (кожара) и заната који се баве даљом прерадом коже: кројачи, чизмари, папучари. То се поклапа са извештајима о извозу штављене и прерађевина од коже из Ужица ка Дубров-

нику и даље на запад. Остали занати су заступљени само у оној мери колико су потребни насељу ове величине.

Попис смедеревској санџака њосле 1528. године. (Овај попис је начињен у периоду од 1528. до 1559. године) Према овом попису, цивилни део Ужица је сачињавало 8 махала (са муслиманским становништвом) и 1 џемат (са хришћанским). У муслиманском делу насеља се налазило 489 муслиманских домаћинстава (попис је у неким махалама пописивао особе а у неким махалама домаћинства тако да је овај број уколико се усвоји однос 1 особа = 1 домаћинство) а у хришћанском делу насеља је пописано 46 домаћинстава. Поред објеката за становање пописано је 11 млинова у 6 ваљарица у насељу. Број пописаних занатлија много је мањи него у претходном попису али то може да указује да је пописна политика била таква да није тражила делатности већ само особе. У насељу се налази осам махала окупљених око две џамије и шест месџида. У односу на попис који је спроведен пре овог пописа, приметно је повећање броја махала (са 5 на 8 махала), повећање броја домаћинстава муслимана за 195 (са 294 на 489 домаћинстава), смањење броја хришћанских домаћинстава (са 48 на 46), док се о броју занатлија и објеката у чаршији не може прецизно судити. Ове чињенице упућују да је сам попис направљен пре при крају наведеног пописног периода него на његовом почетку.

Попис смедеревској санџака из 1559/60. године. Према овом попису у насељу је евидентирано 10 махала и 1 џемат (са муслиманским становништвом) и 1 џемат (са хришћанима). Укупан број муслиманских домаћинстава је 567 а број хришћанских домаћинстава износи 44. У граду има 49 млинова и 25 млинова ступа. Број занатлија је већи него из последњег пописа у коме су бележене занатлије (1516. године). Најбројнији су табаци којих је пописано 84, затим су после њих бројни кројачи којих је пописано 21 док остали занати су много мање заступљени и има их само у оној мери колико је потребно за функционисање насеља. У односу на попис из 1525. године, који је обављен 35 година раније, повећан је број муслиманских домаћинстава за 78 (са 489 на 567 домаћинстава), број махала са муслиманским становништвом за 2 и 1 џемат (са 8 на 10 махала), а број хришћанских домаћинстава је опао за 2 (са 46 на 44 домаћинства). Број занатлија је генерално порастао, све већи број становника привређује од заната који се баве извозом, претежна делатност су табаци (штављење коже) а највећи број табака се налази у 4 махале: Махала месџида Ахмаџић Мухамеда (11 табака), Махала Месџида Хаџимурата (25 табака),

Махала џамије Хаџимехмеда (16 табака) и Махала месџида Бедрудина (9 табака). Наведено указује да су се ове четири махале налазиле у зони поред реке Бетиње.

Попис смедеревској санџака из 1572. године. У насељу се налази 16 махала и 1 џемат (са муслиманским становништвом) и 1 џемат (са хришћанским становништвом). Број муслиманских домаћинстава износи 599 а хришћанских 44, односно 643 домаћинства постоје у целом насељу. У насељу постоји 5 џамија (вероватно и 6 са џамијом у тврђави) и 11 месџида. Занимљиво је да у махалама где се налазе џамије пописан је мали број или уопште није пописано да постоје занатлије. Генерално број занатлија је значајно повећан и претежна делатност је и даље прерада коже (дебаг). Три махале имају значајно већи број занатлија: Махала Мустафаге (од 54 дома има 28 занатлија и то претежно муџтап и дебаг), Махала месџида Хамамџи заде (од 56 домова има 41 занатлије и то скоро свих заната који постоје у насељу) и Махали џамије султана Бајезид-хана (од 33 дома 8 занатлија и то златар-кројач-ковач-дебаг) што сугерише да се привредна зона града налазила баш у зони наведених махала. Судећи по разноврсности занатлија чаршија се вероватно налазила у зони Махале месџида Хамамџи заде (41 занатлија свих делатности од 56 домова). У насељу се налази 52 млина и 27 ступа што у односу на попис из 1559/60. године претставља повећање за 3 млина и 2 ступе.

О вароши Ужице у XVII веку. У XVII век Ужице је ушло са најмање 16 махала муслиманског и 1 џематом хришћанског становништва са најмање 599 муслиманских и 44 хришћанска односно укупно 643 домаћинства у целом насељу. Поред објеката пописана су 52 млина и 27 ступа, 5 џамија и 11 месџида у цивилном делу насеља и претежном делатношћу прераде коже (табака, дебага). На жалост, из овог периода пописи нису преведени на српски језик тако да о насељу можемо судити само на основу путописа које су за собом оставили Хаџи Калфа (прва половина XVII века) и Евлија Челебија (1664. године).

Хаџи Калфа насеље назива „великом касабом” што се поклапа са првом категоризацијом насеља Ужице као касабa у свим пописима током XVI века.

Евлија Челебија даје значајно детаљнији опис насеља у 1664. години. Он бележи да се у насељу налази 4800 кућа, преко 100 млинова, и 1440 занатских радњи. У погледу броја кућа које су могле да постоје у Ужицу 1664. године можемо посредно да дођемо до следећих закључака. Попис из 1572. године (92 године раније) бе-

лежи да Ужице има 643 дома, Челебијин податак о 4800 домаћинства изгледа веома невероватан, односно 7,5 пута већи од стања насеља 92 године раније. Међутим, ако узмемо у обзир да је Ужице према попису из 1516. године имало 306 домаћинства (муслиманских и хришћанских) и да је попис из 1572. године забележио 643 домаћинства, односно да је имало повећање од 2,1 пут за 56 година пропорционално повећање на 92 године насеље би требало бити 3,45 пута веће. Уколико усвојимо да је стопа раста насеља у периоду од 1572. године до 1664. године када је Евлија Челебија посетио Ужице била идентична као и у периоду од 1516. до 1572. године онда изражено у домаћинствима то износи $(643 \times 3,45) 2220$ домаћинства. Максимални број домаћинства 1664. године, под условом да је стопа развоја насеља у периоду од 1572. до 1664. године била иста као и у претходном периоду (1516–1572. године) Ужице је могло имати око 2220 домаћинства. Занимљиво је да Челебија наводи да је удаљеност шехера Ужице од тврђаве била око 2000 корака.

Број верских објеката које наводи Евлија Челебија треба посматрати у контексту претходно наведеног. Евлија Челебија наводи да у насељу се налази 34 џамије и 29 месџида што претсавља повећање у односу на 1572. годину (5 џамија и 11 месџида) за 29 џамија и 18 махалских месџида (који су требали да буду саграђени за 92 године, колико је прошло времена од пописа 1572. године до 1664. године).

У погледу броја махала индиректно на основу наведених података можемо закључити да се у Ужицу налазиле 63 махале (34 џамијске махале + 29 махалских месџида) што је у односу на 1572. годину $(16+1=17)$ махала повећање за 46 махала. Ако анализирамо просечан број домова по једној џамији или месџиду у 1572. години (17 махала и 599 домова) долазимо до броја око 35 домова по махали. Ако сада упоредимо број домова које је забележио Евлија Челебија од 4800 и 63 махале долазимо до просечног броја домова по једној махали од 76,2. Ако упоредимо редукован број од 2220 домова које смо претпоставили да на основу стопе раста је могуће да су били у 1664. години и 63 махале онда долазимо до броја од 35,23 дома по једној махали. То је веома близу просечног броја домова по једној махали из пописа 1572. године и уједно редукован број од 2220 домова, изгледа још реалније.

ЗАКЉУЧАК

Ужице је током XVI и XVII века имало период свог највећег успона. Тада је било, поред Београда и Сарајева, најважнији град у

овом делу отоманске царевине. Међутим, подаци о стању града из периода XVI и XVII века су били веома оскудни. На основу Пописа смедеревског санџака реконструисан је број становника, број објеката, број махала и број занатлија који су радили у наведеном периоду у граду. Подаци које је оставио Евлија Челебија, када се упореде са подацима из најближег пописа који нам је познат добијају сасвим друго светло. На тај начин, XVI век у Ужицу, највећем граду од Београда до Дубровника, можемо делимично реконструисати стање урбане структуре и расветлити значајан период некада важног града на Балкану.

-
- ЛИТЕРАТУРА Аличић, А. (1984а). *Турски катасџарски пописи неких пограничних крајева Србије 15. и 16. век*, књига 1. Краљево.
- Аличич, А. (1984б). *Турски катасџарски пописи неких пограничних крајева Србије 15. и 16. век*, књига 2. Краљево.
- Аличич, А. (1984в). *Турски катасџарски пописи неких пограничних крајева Србије 15. и 16. век*, књига 3. Краљево.
- Зиројевић, О. (1973). „Ужице до 1683. године”. *Ужички зборник*, број 2.
- Новаковић, Ст. (1892). *Хаџи Калфа или Ђаџид челебија, турски географ 17 века*. Споменик СКА, бр. 18.
- Познановић, Р. (1980). „Записи и сећања о старом Ужицу и последњим ужичким џамијама”. *Ужички зборник*, бр. 9, стр.111–131.
- Челеби, Е. (1973). *Путопис, одломци о југословенским земљама*. Сарајево: Свјетлост.

DUŠKO R. KUZOVIĆ

FACULTY OF ARCHITECTURE, DESIGN AND FINE ARTS
GIRNE AMERICAN UNIVERSITY, CYPRUS

SUMMARY

URBAN DEVELOPMENT OF UŽICE FROM THE XV TO THE XVII CENTURY

The town of Užice had reached its highest progress in the period between the 14th and 17th centuries. Together with Belgrade and Sarajevo it became one of the three most important cities in the west Balkans. Turkish censuses testify about population trends in the colony, during the 15th and 16th century. In early 16th century, Užice was divided into a Muslim and a Christian part. In 1472. the town had 64 households organized in two mahalas. In 1567, Užice had grown to 634 households in 17 mahalas. The travelling notes of Haji Khalfa and Evliya Celebi mention Užice from the 17th century. Celebi noted that the town possesses 4800 houses, 1440 shops, 11 hans, 100 mills and 11 schools. Between 15th and 17th century town formed all the features of oriental settlement: irregular streets, functional division on residential mahalas and businnes center, mahalas organized around religious sites, and basic neighborhood unit – mahala rather than street – organic form of transport network. In brief – a settlement that fully fits the cultural pattern of Muslims, not Christians. This work explores mentioned town from available lists.

KEY WORDS: Užice, urbanism in Serbia, oriental town, cities in 16th and 17th century Serbia.